

dat de overheid meer aandacht had voor de commerciële dan voor de humanitaire aspecten van het vervoer der landverhuizers (171).

Maar ook voor de emigratie van de zeventiende eeuw geldt iets dergelijks. In de historische afdeling van het Rijksmuseum vindt men niets over Nieuw Nederland of de Nederlandse emigratie naar Amerika. De West-Indische Compagnie heeft de conceptie van Us-selinx om in Noord-Amerika te koloniseren, verworpen en Kiliaen van Rensselaer nam binnen de WIC een minderheidsstandpunt in. Nieuw Nederland werd voor Suriname ingeruild en Noord-Amerika werd aan de Engelsen overgelaten. Alleen de classis Amsterdam van de gereformeerde kerken heeft in de zeventiende en achttiende eeuw blijvend aandacht aan Noord-Amerika geschonken. Ook in Amerika zelf hebben de emigranten in de zeventiende en achttiende eeuw het gevoel gehad dat er geen belangstelling voor hen in Nederland bestond. Hetzelfde gevoel bestond in deze eeuw te Grand Rapids en te Toronto tenopzichte van de Vrije Universiteit. Alleen door het verblijf van het koninklijk gezin gedurende de Tweede Wereldoorlog in Canada, door de snelle vliegtuigverbinding en door organisaties zoals Wereldcontact is dat gevoel van verwaarlozing in de tweede helft van deze eeuw minder geworden.

Het boek dat als deel XXI in de Leidse Historische Reeks verscheen, behandelt het onderwerp, zoals reeds is opgemerkt demografisch, economisch, sociaal, kerkelijk, politiek en naar het informatie-aspect. Daardoor ontstaat een verdiept historisch inzicht, maar de historische synthese ontbreekt nog. De lezer moet al heel veel van de emigratiegeschiedenis weten om al de geciteerde personen een beetje te kunnen plaatsen. We hebben van de historici ook werken nodig die de geschiedenis als zodanig beschrijven.

Een conclusie op bladzijde 197 luidt: 'Al was er dan geen sprake van een algehele exodus, de Scholtiaanse minderheid ruimde bijna in het geheel het veld, terwijl de Brummelkampiaanse richting een gevoelige aderlating onderging'. Ik meen dat de richting van Scholte deels in de persoon van Wormser achterbleef en de richting van het duo Van Raalte-Brummelkamp in de laatste zelf. De invloed van Wormser en Brummelkamp samen is ook na 1847 in Nederland niet zonder betekenis geweest.

Met J. W. Schulte Nordholt die in *Trouw* van 27 mei 1978 pleitte voor een goede biografie van de zeer sympathieke ds. A. C. van Raalte, stem ik gaarne in. Maar als de Scholtiaanse minderheid bijna geheel uit Nederland verdween, is een biografie van ds. H. P. Scholte en deurwaarder J. A. Wormser eveneens wenselijk.

In juni 1977 schreef J. W. Schulte Nordholt in de *BMGN* dat het misschien belangrijker zou zijn dan mijn verhaal over Scholte, 'om de zeer omstreden rol van Scholte in Pella als dominee, leek, verzekeringsagent, speculant, politicus en wat niet al, eens wat scherper te belichten' (313). Daarvoor moet men in Iowa verder onderzoek doen. Stokvis is met ZWO-steun in Michigan geweest. Steun voor een dissertatie-onderzoek in Iowa lijkt mij ook zeer gewenst.

Stokvis heeft met zijn boek onze kennis belangrijk aangevuld, maar er blijft voor de Nederlandse historici nog heel wat werk te verrichten, met name wat betreft het Nederlandse element in de Amerikaanse samenleving.

J. Stellingwerff

J. J. M. Franssen, *De Bossche arbeider in zijn werk- en leefmilieu in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland, XXXIII en XXXIV; Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 1976, resp. 258 en 388 blz.).

Franssen heeft in deze studie, die in 1976 aan de Katholieke Hogeschool te Tilburg als

proefschrift werd verdedigd (promotor: prof. dr. H. F. J. M. van den Eerenbeemt), veel tijd en energie gestoken. Het werk- en leefmilieu van de Bossche arbeider is, getuige de lijst van bronnen en literatuur en de omvang van de dissertatie (646 bladzijden!), minutieus beschreven. Zo minutieus zelfs dat de lezer zich nogal eens afvraagt of niet tal van zaken korter en overzichtelijker konden worden behandeld. Het boek zou erdoor aan waarde hebben gewonnen. Om één voorbeeld te noemen: van bladzijde 208 tot 220 praat Franssen de Enquête van Struve-Bekaar na, terwijl een tabel met deze gegevens een veel duidelijker uitwerking zou hebben gehad.

Niettemin, de sombere sociale en economische condities van de Bossche arbeider worden goed weergegeven. De ambachtelijke structuur van de Bossche nijverheid, het langzame en gelijkmatige industrialisatieproces, waarin tussen 1890 en 1900 een versnelling optreedt, verklaren mede het langdurige bestaan van patronale verhoudingen en de afwezigheid van intensieve spanningsvelden tussen werkgevers en werknemers. Daarvoor is natuurlijk ook aansprakelijk de katholieke maatschappijopvatting. De arbeidersbeweging in Den Bosch kent nauwelijks klassebewustzijn, alleen misschien in negatieve zin. De solidariteit van de arbeiders wordt immers hechter naarmate de socialistische dreiging toeneemt. Men moet deze overigens niet overdrijven. Behoudens bij de sigarenmakers vonden de socialistische ideeën in het katholieke Den Bosch nauwelijks aanhang.

Binnen deze economische en sociale context behandelt Franssen de Bossche arbeider in zijn werkmilieu, arbeidsduur en loonniveau, arbeid van kinderen, jeugdigen en vrouwen, de relatie tussen patroon en werkmans, sociale voorzieningen, gezondheidstoestand, huisvesting, onderwijs, gedrag en moreel niveau, de opkomst van de arbeidersbeweging. De verdienste van de studie van Franssen ligt vooral in de beschrijving van dit werk- en leefmilieu en in de aanvullingen op respectievelijk nuanceringen van de onderzoeken van Van den Eerenbeemt en Pirenne¹ en van Wouters². De zwakheden van deze dissertatie zijn:

1. Franssen heeft zich niet georiënteerd in theorie en methodologie van de stadsgeschiedenis. Natuurlijk: hij wil geen stadsgeschiedenis geven maar de sociale stratificatie en de demografische ontwikkeling van Den Bosch, waarvan de arbeidende klasse deel uitmaakt, is volstrekt onvoldoende behandeld. Franssen had zich kunnen laten inspireren door de studies van Armstrong over York³, van Köllman over Barmen⁴, door de onderzoeksresultaten van de *urban history* in Engeland, de *new urban history* in de Verenigde Staten en van de *Annales*-historici in Frankrijk. Theoretisch-methodologische verdieping bij Kooij⁵,

1. H. F. J. M. van den Eerenbeemt en L. P. L. Pirenne, ed., *'s-Hertogenbosch op de drempel van een nieuwe tijd. Aspecten van het economisch en sociaal leven na 1850* (Nijmegen, 1960).
2. Th. A. Wouters, *Van bedeling naar verheffing; evolutie in houding tegenover de behoeftige mens te 's-Hertogenbosch, 1854-1912* (Tilburg, 1968).
3. W. A. Armstrong, *Stability and Change in an English Town, A Social Study of York 1801-1851* (Cambridge, 1974).
4. W. Köllman, *Sozialgeschichte der Stadt Barmen im 19. Jahrhundert* (Tübingen, 1961). De dissertatie van H. van Dijk, *Rotterdam 1810-1880. Aspecten van een stedelijke samenleving* (Schiedam, 1976) kon Franssen niet verwerken. De studie van J. A. de Jonge, 'Delft in de negentiende eeuw. Van 'stille nette' plaats tot centrum van industrie. Enkele facetten van de omslag in een locale sociaal-economische evolutie', *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek*, XXXVII (1974) 145-248 is niet vermeld in de literatuurlijst.
5. P. Kooij, 'Stadsgeschiedenis en de verhouding stad-platteland', *ibidem*, XXXVIII (1975) 126-140.

Frisch⁶, Castells⁷ en Schnore⁸ zou hem veel meer op het spoor gezet hebben van een demografisch-sociale analyse van de arbeidende klasse in Den Bosch en op wat Schnore noemt het 'complexe écologique'. Men mist in het proefschrift van Franssen 'de verstrengeling van interactie van sociaal-economische, demografische, culturele en institutionele factoren'⁹.

2. Blijkens het 'Woord vooraf' heeft Franssen om de Bossche situatie niet 'op zichzelfstaand te beschouwen' getracht elk hoofdstuk 'te plaatsen tegen de achtergrond van de ontwikkelingen in Nederland als geheel' (vi). Nu is het risico dat op de loer ligt om vanuit één stad te gaan generaliseren heel reëel, maar de methode van Franssen is even gevaarlijk. Teveel namelijk hanteert hij het nationale referentiekader als een matrijs waarin dan de economische en sociale structuur van Den Bosch wordt gegoten. De specifieke Bossche situatie is hierdoor te weinig geanalyseerd. Zo wijst de schrijver bijvoorbeeld wel Bruggmans' visie¹⁰ over de twee standen in de Nederlandse samenleving rond 1850 af maar hij neemt daartegenover klakkeloos het stratificatiemodel van Giele en Van Oenen¹¹ over en hij komt dan voor Den Bosch tot dezelfde sociale geleding. Dat is een onaanvaardbare wijze van werken. Bovendien: schrijft Franssen in zijn 'Woord vooraf' niet dat het hem gaat om de eigengeaarde Bossche ontwikkeling om *daarna* na te gaan in hoeverre deze 'afweek van de algemene lijn'? (vi).

De demografische evoluties zijn nauwelijks onderzocht. Slechts hier en daar vindt men wat nietszeggende cijfers. Een vergelijkend demografisch onderzoek van Den Bosch met andere steden zou meer diepgang aan het werk hebben gegeven. Ook een belangrijk thema als de sociale mobiliteit blijft geheel in nevelen gehuld. Men mist node de behandeling van interdependente relaties tussen Den Bosch en het platteland. In 1975 heeft Kooij gepleit voor een nieuw macrokader voor de stadsgeschiedenis. Stadshistorici 'zullen de verwevenheid met het ommeland en met andere steden in de beschouwing dienen te betrekken'¹².

Franssens aanpak heeft ook onvermijdelijk geleid tot uitdijning van het boek. Bijna altijd wordt, bij de aanvang van een nieuw hoofdstuk, de lezer opgezadeld met algemene bekende inleidingen. Waar Franssen handelt over de geestesgesteldheid van de Bossche bevolking treft men opnieuw generalisaties aan die voor Den Bosch niet ter zake doen of niet zijn onderzocht. Wat moet de lezer met een uitspraak als deze: 'de voor geheel Nederland geldende indeling in liberalen en conservatieven (kan) ook op Noord-Brabant van toepassing verklaard worden' (10). De begrippen conservatief en liberaal worden niet ver-

6. M. H. Frisch, 'L'histoire urbaine américaine: Réflexions sur les tendances récentes', *Annales ESC*, XXV (1970) 880-896.

7. M. Castells, 'Structures sociales et processus d'urbanisation: analyse comparative inter-sociétale', *ibidem*, 115-1199.

8. L. F. Schnore, *The Urban Scene. Human Ecology and Demography* (New York, 1965).

9. H. van der Wee, 'Methodologie van de nieuwe stadsgeschiedenis', *Jaarboek voor het Sociaal Historisch Centrum van Limburg*, XXI (1976) 2.

10. I. J. Bruggmans, 'Standen en klassen in Nederland gedurende de negentiende eeuw', in: P. A. M. Geurts en F. A. M. Messing, ed., *Economische ontwikkeling en sociale emancipatie* (Den Haag, 1977) II, 110-128.

11. J. Giele en G. J. van Oenen, 'De sociale structuur van de Nederlandse samenleving rond 1850', *Mededelingenblad. Orgaan van de Nederlandse Vereniging tot beoefening van de Sociale Geschiedenis*, nr. 45 (1972) 2-35.

12. Kooij, 'Stadsgeschiedenis', 140.

klaard, de schrijver is niet op de hoogte van publikaties van Boogman¹³ en Van Tijn¹⁴ en de landelijke situatie is hier zonder meer geprojecteerd op Den Bosch. Zo is ook een dooddoener de passus op bladzijde 13: 'Een deel van de notabelen en gegoede burgerij, en zeker de middenstand en kleine burgers moeten wel conservatief geweest zijn, hoewel zij zich rond 1850 niet politiek manifesteerden'.

3. De structuur van het Bossche bedrijfsleven is te veel vanuit het macro-economische kader benaderd. De vraag rijst opnieuw of Franssen bij de beschrijving van de Bossche nijverheid circa 1850 niet te veel is uitgegaan van Brugmans' schets over de Nederlandse nijverheid in diens *Paardenkracht en Mensenmacht*¹⁵. Voor de economische ontwikkeling na 1850 geeft hij vooral cijfers uit het proefschrift van De Jonge¹⁶. Zelf komt hij slechts tot een summier tabellarische rangschikking van cijfers over de beroepsbevolking uit 1849 en 1889. Waarom juist deze cijfers zijn genomen en met welk methodisch criterium Franssen heeft gewerkt blijft onbekend. Waarom heeft hij de statistische gegevens van de beroepsbevolking niet bewerkt op de wijze zoals De Jonge deed? Waarom is geen gebruik gemaakt van de beroepstelling van 1899? Ofschoon de schrijver de macro-economische ontwikkeling als uitgangspunt neemt, zijn niet de studies van Bos, Nusteling, Van Stuijvenberg, Van Tijn en De Vries in de literatuurlijst opgenomen¹⁷.

Onder de belemmerende factoren voor de Bossche industrialisatie (22-32) noemt Franssen het gebrek aan kapitaal. Alweer: hij bewijst dat niet. Evenmin schijnt hij, blijkens de literatuurlijst, op de hoogte te zijn van de studie van Klein over het bankwezen. In de algemene economische karakteristiek (19-37) komt men opnieuw vage, onbewezen, kwalificaties tegen als 'De handel was vanouds ook de belangrijkste pijler van de Bossche economie' (19) en 'in de jaren rond 1850 was de betekenis van 's-Hertogenbosch als handelsstad nog aanzienlijk. In belangrijkheid volgde zij direct op Amsterdam en Rotterdam' (20).

Het proefschrift bevat meer van dergelijke uitspraken. Franssen had deze óf moeten weglaten óf moeten bewijzen. Het is jammer dat vooral methodische tekortkomingen afbreuk doen aan de waardevolle beschrijving van het werk- en leefmilieu van de Bossche arbeider.

F. Messing

13. J. C. Boogman, 'De Britse gezant Lord Napier over de Nederlandse volksvertegenwoordiging in 1860', *BMHG*, LXXI (1957) 186-211; J. C. Boogman, 'Kanttekeningen bij het verschijnen conservatisme in het bijzonder in Nederland', in: *De mens en het recht. Opstellen aangeboden aan Prof. Mr. W. F. Prins ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in het staats- en administratief recht aan de Rijksuniversiteit te Utrecht op 1 september 1975* (Utrecht, 1975) 9-30.

14. Th. van Tijn, 'The Party Structure of Holland and the Outer Provinces in the Nineteenth Century', in: J. S. Bromley-E. H. Kossmann ed., *Britain and the Netherlands, IV, Metropolis, Dominion and Province* (Den Haag, 1971) 176-208.

15. I. J. Brugmans, *Paardenkracht en Mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland 1795-1940* 3e dr.; (Den Haag, 1976).

16. J. A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914* (Amsterdam, 1968).

17. R. W. J. M. Bos, 'Van periferie naar centrum; enige kanttekeningen bij de Nederlandse industriële ontwikkeling in de negentiende eeuw', in: Geurts en Messing, ed., *Economische ontwikkeling II*, 68-92; H. P. H. Nusteling, *De Rijnvaart in het tijdperk van stoom en steenkool 1831-1914* (Amsterdam, 1974); J. H. van Stuijvenberg, 'Economische groei in Nederland in de negentiende eeuw: een terreinverkenning', *Bedrijf en samenleving. Economisch-historische studies over Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Alphen a/d Rijn-Brussel, 1967) 195-227; Th. van Tijn, 'Op de drempel van de nieuwe tijd: Nederland omstreeks 1870', in: G. A. M. Beekelaar, e.a., ed., *Vaderlands verleden in veelvoud. 31 opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500* (Den Haag, 1975) 497-529; Joh. de Vries, 'Economische groei en industrialisatie in Nederland 1850-1914', *Maandschrift Economie*, XXXIII (1968) 118-128.